
1.5. УНІВЕРСИТЕТ СВ. ВОЛОДИМИРА В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ОСВІТИ

Попри зростання уваги дослідників до історії університетської філософії на українських теренах, доводиться констатувати, що створення її цілісної картини є не лише далеким від завершення, а й досі перебуває на рівні спорадичних «замальовок». Така ситуація цілком зрозуміла з огляду на те, що університетська традиція філософування тривалий час залишалася на периферії вітчизняної історико-філософської науки, виявляючись об'єктом не стільки фахових студій, скільки тенденційних оцінок і перекручень. Очевидно, що її реконструкція потребує передусім ретельного вивчення тих філософських процесів, що відбувались у кожному з університетів, які постали на українських теренах у різні часи, в межах різних державних утворень і різних освітніх систем. Адже зрозуміло, що історія Харківського, Київського (Університету Св. Володимира) чи Новоросійського (нині Одеського) університетів, розташованих на землях, які опинились у складі Російської імперії, має іншу специфіку, ніж, скажімо, історія Львівського чи Чернівецького університетів, чие становлення відбувалося під егідою Австро-Угорської імперії. Крім того, на «обличчі» кожного із зазначених університетських осередків позначились особливості культурних локусів їх формування. Зважаючи на «наявність київської, львівської та ін. регіональних субкультур, що істотно впливали на результати філософської творчості діячів, представників цих культур»¹, варто взяти до уваги, що будь-яка спроба серйозного дослідження університетської філософії в контексті культури вимагає обов'язкового урахування її регіональної особливості та визначеності.

¹ Горський В. С. Філософія в контексті історії української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К.: Фенікс, 1996. – С. 207.

Разом з тим, причетність до певної системи освіти, підпорядкованість дії єдиних загальнодержавних статутів та інструкцій значною мірою уніфікує принаймні безпосередні, освітні функції університетської філософії, дає підставу говорити про певну модель університетської філософської освіти, що склалась у межах тих чи тих державних утворень. У цьому сенсі, попри всі регіональні особливості, діяльність філософських кафедр університетів, скажімо, Російської імперії має доволі виразне «спільне обличчя», створене уніфікованою системою університетської освіти й відповідністю одним і тим самим статутним вимогам ¹, за дотриманням яких держава стежила більш ніж пильно ². Отже, у спробі реконструкції тієї моделі університетської філософської освіти, яка функціонувала на наддніпрянських землях України у ХІХ – на початку ХХ ст., цілком доречно звернутися до історії найпотужнішого з вітчизняних осередків університетської філософії, що склався у київському Університеті Св. Володимира.

Університет Св. Володимира, як відомо, було відкрито 1834 р.: до його складу ввійшло два факультети – філософський та юридичний. Той перший філософський факультет був зовсім не схожий на сучасні, адже об'єднував найрізноманітніші кафедри, у тому числі й далекі від філософії. На початку своєї історії він мав два відділення. До першого належали кафедри філософії, грецької словесності та старожитностей, римської словесності та старожитностей, російської словесності, загальної й російської історії та статистики. Друге відділення було представлено кафедрами чистої і прикладної ма-

¹ Варто зазначити, що система університетської освіти (так само, як і система духовної освіти) склалась на теренах Російської імперії на початку ХІХ ст. унаслідок освітніх реформ Олександра І, які увінчували процес одержавлення освіти, розпочатий ще у ХVІІІ ст., і становили важливу складову комплексу заходів, спрямованих на централізацію державного управління. Виголошуючи справу народної просвіти «особливою державною частиною» й беручи на себе функції всебічної – від матеріальної до інтелектуальної і виховної – опіки нею, влада послідовно і методично втілювала у життя виплекану ідею уніфікації навчальних закладів і принципу єдиноначальності в керівництві ними. З часів олександрівських реформ освітянська справа в Росії стає частиною складного бюрократичного механізму держави. Викладання і навчання прирівнюються до державної служби, російський професор і російський студент мають відповідний чин у «Табелі про ранги». Зокрема, за час університетської «служби» російський професор встигав піднятися до рангу дійсного статського радника, що прирівнювався генеральському званню.

² Досить зазирнути до Статутів імператорських університетів і «Збірника розпоряджень по Міністерству народної просвіти», аби переконатися в тому, що жодна деталь університетського життя не залишилася поза пильним оком держави. Учебні плани, програми, змістовне наповнення курсів, іспити, присудження вчених ступенів, господарчі справи, зовнішній вигляд студентів і викладачів, – усе піддавалося державному контролю та регламентаціям.

тематики, астрономії, фізики і фізичної географії, хімії, мінералогії і геогнозії, ботаніки, зоології, технології, сільського господарства, лісознавства та архітектури. Звісно, таке розмаїття предметів у межах одного факультету гальмувало навчальний процес і зовсім не сприяло ані фаховій підготовці студентів, ані розвиткові наукових студій.

Щоправда, останніх від закладу, створеного із суто ідеологічною метою – утвердження у полонізованому «південно-західному краї» імперії «споконвічних російських начал», – ніхто й не вимагав. Програма-максимум тогочасних керманів російської просвіти щодо Університету Св. Володимира полягала в тому, щоб «з університетських слухачів виходили добродішні, енциклопедично освічені й цілковито віддані російському урядові молоді люди, спроможні, за потреби, передати свої знання учням гімназії»¹. Тій самій меті підпорядковувалось і викладання філософських курсів – логіки, дослідної психології, моральної філософії «у поєднанні з природним правом» та історії філософії. Попри те, що «філософський цикл» було розраховано на всі чотири роки навчання й викладання його дисциплін передбачалось у доволі значному обсязі – від п'яти до десяти годин на тиждень, він мав, як і в інших університетах тогочасної Російської імперії, статус загальноосвітнього і був позбавлений фахового спрямування. Зокрема, історія філософії та логіка були обов'язковими предметами для всіх студентів університету (у тому числі відкритого 1841 р. медичного факультету); повний цикл філософських курсів опановувався студентами юридичного та першого відділення філософського факультетів.

Що ж до підготовки «філософів», то нею спеціально не займалися. Це й не дивно, з огляду на одвічний «дух підозри», яким овіяно процес утвердження філософії в російській системі «народної просвіти». Достатньо згадати не тільки узвичаєні у практиці першої половини ХІХ ст. репресивні заходи щодо окремих професорів університетських філософських кафедр, чия «неблагонадійність» вимірювалася прихильністю до тієї чи тієї «небезпечної» системи², а й неодноразові наміри взагалі вилучити філософію з університет-

¹ Шульгин В. История Университета Св. Владимира. – СПб., 1860. – С. 66.

² Зокрема, професора Московського університету Л. Мельмана було визнано божевільним і позбавлено кафедри за симпатії до кантівської філософії; професора Й. Б. Шада вигнано з Росії за популяризацію ідей Шеллінга; у ролі вигнанців з професорських посад опинилися П. Лодій (Санкт-Петербурзький університет), І. Давидов (Московський університет) та чимало інших.

ських програм. У 1850 р. російська влада, налякана поширенням «звабливих мудрувань» німецької філософії, що «має неодмінно посилити у зростаючому поколінні вже й тепер помітне охолодження до Віри, з якою нерозлучно поєднана... заснована на релігійному переконанні відданість престолу»¹, вдалася до безпрецедентних санкцій, зліквідувавши університетські кафедри філософії, звільнивши їх викладачів і обмеживши філософські курси «найменш шкідливими» логікою і психологією, читання яких було доручено благонадійним професорам богослов'я. Припинили своє існування і «неблагонадійні», в очах уряду, філософські факультети – внаслідок їх реорганізації в російських університетах з'явилися факультети історико-філологічні та фізико-математичні. Щоправда, практика 1850-х рр. дуже переконливо довела неефективність політики заборон. За браком належної філософської (передусім, історико-філософської) освіти, російське університетське студентство виявилось «обеззброєним» проти поширення ще небезпечніших вульгарно-матеріалістичних, позитивістських і нігілістичних поглядів, що з легкістю прищеплювалися до утилітарно-налаштованих молодих умів, принципово упереджених до «філософських мудрувань». Відтак, «просвіченим урядовцям» довелося знову згадати про «історію філософії, як науку, що... прояснює істини і руйнує забобони і прагнення до матеріалізму»². 1860 року було відновлено викладання цієї дисципліни, а разом з нею й університетські кафедри філософії. Згідно з прийнятим 1863 р. новим загальноросійським університетським статутом, їх було віднесено до класичного відділення історико-філологічних факультетів³, у межах яких вони і залишалися до радянських часів. Філософські дисципліни (історія філософії – давньої і новочасної, логіка та психологія) продовжували виконувати ту саму загальноосвітню функцію, що й у попередні часи. Разом з тим, на початку ХХ ст. на класичних відділеннях з'явилася й спеціалізація з філософії, а набуття останньою фахового статусу мало своїм наслідком суттєве розширення й урізноманітнення університетських філософських дисциплін.

Окреслена загальна «канва» розвитку університетської філософії повною мірою стосується й Університету Св. Володимира. Пиль-

¹ Цит. за: *Бобров Е. А.* Философия в России. Материалы, исследования, заметки. – Казань, 1901. – Вып. V. – С. 22.

² Там само. – С. 13.

³ Відтоді історико-філологічні факультети було структуровано за трьома відділеннями: класичним, слов'яноноруським та історичним.

ніша увага до його діяльності в царині філософської освіти дасть змогу конкретніше уявити її зміст і увиразнити деякі суттєві деталі.

Попри цілком світський характер російських університетів¹, у їхньому філософському становленні вагому роль відіграли духовні академії, що протягом багатьох років були справжньою «кузнею» кадрів для університетських кафедр філософії. Саме така роль у становленні філософської освіти в Університеті Св. Володимира належить і Київській духовній академії, вихованці якої забезпечували викладання тут усіх філософських дисциплін упродовж мало не півстоліття.

Зокрема, першим професором філософії став магістр богослов'я і словесних наук Орест Новицький (випускник КДА 1831 р.), який посів університетську кафедру восени 1834 р. Високий рівень володіння предметом, різнобічні знання, ораторська майстерність одразу принесли молодому викладачеві повагу і любов студентів. Його лекції з психології, логіки і стародавньої філософії «вирізнялися неабиякою ясністю і повнотою викладу й викликали великий інтерес у слухачів», виховуючи в них «здатність розуміти філософські твори і розмірковувати про абстрактні предмети з логічною послідовністю», сприяючи формуванню культури критичного мислення². Асистентом О. Новицького (або ж, за тодішньою термінологією – ад'юнктом) упродовж 1839–1844 рр. був магістр Київської духовної академії (1833), а згодом її професор, Петро Авсенев, який узяв на себе читання не лише обов'язкових історії новочасної філософії та «моральної філософії у поєднанні з природним правом», а й, кажучи сучасною мовою, спецкурсу «Історія душі», що знайомив студентів із новітньою німецькою психологією шеллінгіанської школи. У 1845 р. з курсу історії новочасної філософії розпочав свою багаторічну університетську діяльність ще один вихованець (1837) і професор КДА – Сильвестр Гогоцький.

Згадані діячі належали до тієї генерації філософів, що зросла у стінах Київської духовної академії у 1830-х рр. Їхнє становлення як

¹ Специфічною ознакою російських університетів, порівняно із західноєвропейськими, була відсутність богословських факультетів (виняток становив Дерптський – нині Тартуський – університет). Але тут існували «автономні» кафедри богослов'я, що не належали жодному з факультетів і заміщувалися духовними особами. Їх викладачі забезпечували викладання обов'язкових для вивчення студентами всіх факультетів догматичного і морального богослов'я.

² Чалий М. Із спогадів про університет та викладачів (30–40-ві роки ХІХ ст.) // З іменем Св. Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: У 2 кн. – К.: Заповіт, 1994. – Кн. 1. – С. 244.

викладачів і науковців відбувалось у процесі критичного осмислення здобутків новітньої німецької філософії, непересічне знання якої стало їх своєрідною «візитівкою». Завдяки цим фахівцям київська університетська філософія оминула період «товчіння» вольфіанських підручників: вихованці Академії знайомили студентську аудиторію з іменами Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля, Баадера, Якобі, Шубарта та інших, демонструючи вдумливе ставлення до історико-філософських джерел і прищеплюючи цю навичку своїм слухачам. Відразу підносячи рівень викладання філософських дисциплін в Університеті Св. Володимира до високої фахової планки, ці філософи зазнавали, своєю чергою, позитивного впливу вільнішого, порівняно з духовно-академічним, університетського середовища. Адже попри те, що університетські кафедри так само вимагали від своїх професорів релігійно-морального благочестя і політичної благонадійності, їх регламентації не були такими жорсткими, як в академії. Крім того, університетська кар'єра була значно потужнішим стимулом для наукової діяльності у царині філософії – йдеться не тільки про наукові ступені магістра і доктора філософії, право на присудження яких мали лише університети, а й про підготовку філософських статей, монографій, підручників. Не випадково, що саме на університетські роки припадає розквіт наукової творчості згаданих філософів. Водночас характерно, що тематика і жанрова визначеність їхніх самостійних студій обумовлені передусім практикою викладання курсів логіки, психології, історії філософії. Згадаймо, наприклад, посібники Ореста Новицького з логіки та психології¹ або його чотиритомну працю «Поступовий розвиток стародавніх філософських учень у зв'язку з розвитком язичеських вірувань»², безпосередньо пов'язані з багаторічною викладацькою діяльністю у Київ-

¹ Див. його: *Руководство к опытной психологии*. – К., 1840; *Руководство к логике*. – К., 1841; *Краткое руководство к логике с предварительным очерком психологии*. – К., 1844.

² Див.: *Новицкий О. М. Постепенное развитие древних философских учений в связи с развитием языческих верований: В IV ч.* – К., 1860–1861. Через тридцять років після виходу книги Ореста Новицького Василь Розанов характеризував її як «єдину цілісну історію стародавньої філософії в російській науковій літературі» (*Розанов В. В. Заметки о важнейших течениях русской философской мысли в связи с нашей переводной литературой по философии // Вопросы философии и психологии*. – 1890. – № 3. – С. 6). 1915 року, підсумовуючи здобутки історико-філософського античознавства в Росії, Олександр Яценко особливо відзначав згадану працю київського професора, як «найбільш повний, змістовний і оригінальний російський курс загальної історії давньої філософії, цікаво й блискуче написаний» (*Яценко А. Русская библиография по истории древней философии*. – Юрьев, 1915. – С. 22). Твір О. Новицького високо оцінювали Павло Флоренський, Олексій Лосев, Георгій Флоровський, Дмитро Чижевський.

ському університеті. Так само, значна частина з написаного його колегою С. Гогоцьким у 1840-х рр. стимульована прагненням останнього отримати право викладання в Університеті Св. Володимира й необхідністю, у зв'язку з цим, захисту трьох дисертацій з філософії – *pro venia legendi* («Критичний погляд на філософію Канта»), магістерської («Про характер філософії середніх віків») і докторської («Діалектична система Гегеля, її достоїнства і вади»). Чимало з надрукованого С. Гогоцьким у 1850–1880-х рр. з історії філософії, психології, педагогіки є його університетськими лекціями¹.

Утім, хоч би якими досвідченими фахівцями й майстерними лекторами виявляли себе перші київські університетські викладачі філософії, хоч би яким високим був рівень їхньої філософської культури, сама освітня система тієї доби не створювала необхідного простору для розвитку університетської філософії. Адже система ця була *монологічною*, і якщо викладач опікувався своїм фаховим зростанням принаймні з обов'язку, то студент обмежувався, здебільшого, слуханням лекцій (відсутність на яких без поважних причин каралася карцером) і відповіддю на іспиті, до якого готувався за конспектами, або, в кращому разі, за рекомендованими посібниками (звернімо увагу, що обов'язкове систематичне вправляння у письмових творах, узвичаєне в духовних академіях, у тогочасних російських університетах не практикувалося). Відсутність семінарських занять і діалогічного спілкування між викладачем і студентом аж ніяк не сприяла вихованню культури мислення у слухачів. Ба більше, вона створювала певну прірву між тими, хто стояв за кафедрою і тими, хто сидів за партами. Якщо семінарист, вступаючи до духовної академії, вже мав певний рівень філософської, у тому числі й історико-філософської, підготовки (причому в деяких семі-

¹ Див. його: Об историческом развитии воспитания у примечательнейших народов древнего мира. – К., 1853 (те саме – СПб., 1854); Введение в педагогику // Журнал Министерства народного просвещения. – 1855. – № 4; О развитии чувствительных способностей в педагогическом отношении // Там само. – 1855. – № 10; О развитии познавательных способностей в педагогическом отношении // Там само. – 1857. – №№ 3; 4; Введение в историю философии. – К., 1872; Философия XVII и XVIII веков в сравнении с философией XIX в. и отношение той и другой к образованию: В 3-х вып. – К., 1878–1884; О различии между воспитанием и образованием в древние и новые времена. – К., 1874; Краткое обозрение педагогики или науки воспитательного образования. – К., 1879 (2-ге доп. вид. – К., 1882); Программа психологии: В 2-х вып. – К., 1880–1881 та ін. Особливо відзначимо той факт, що С. Гогоцький є автором першої російськомовної п'яти томної філософської енциклопедії (див. його: Философский лексикон. – К., 1857–1873) і філософського словника (див. його: Филос. словарь или краткое объяснение филос. и других научных выражений, встречающихся в истории философии. – К., 1876).

наріях цей рівень був доволі високим), то вчорашній гімназист опановував в університетській аудиторії цілком нову для себе науку, – адже викладання філософських курсів у світських середніх закладах, дозволене на початку XIX ст., дуже скоро було скасоване. Якщо ж узяти до уваги, що тодішній філософський факультет, як зазначено вище, підготовкою власне філософських кадрів не опікувався, то не дивно, що поповнення останніх здійснювалося завдяки духовним академіям; і такий стан справ зберігався навіть у 1860-ті рр. Слід визнати: хоч би якими недоліками страждало вивчення філософських дисциплін у духовній школі, його рівень значно перевищував рівень школи світської мало не до кінця XIX ст.

Варто враховувати і той факт, що в перші десятиліття історії Університету Св. Володимира «загальний рівень розумового розвитку студентів був невисоким. Наукові прагнення, любов до науки і захоплення нею становили рідкісний виняток»¹. Серед студентів переважали польські шляхтичі, відомі систематичним відвіданням радше світських салонів, аніж університетських аудиторій. Водночас в університеті квітнув дух релігійного вільнодумства, навіть відвертого атеїзму, і викоринити його не були спроможні ні обов'язкове вивчення трирічного богословського курсу (його протягом багатьох років читав колишній професор Київської духовної академії Іван Скворцов), ні обов'язкові, під загрозою карцеру, говіння. Деякі студенти не приховували своїх антирелігійних настроїв навіть на іспитах з богослов'я, яке для багатьох ототожнювалося з «халдейщиною». Відтак не дивно, що лекції філософів-теїстів, якими були і О. Новицький, і П. Авсенев, і С. Гогоцький, навіювали на студентів лише «трансцендентальну нудьгу» і сприймалися як тягар, який потрібно донести до іспиту, щоби потім позбутися його назавжди.

Надзвичайно негативний вплив на розвиток київської університетської філософії справили згадані вище урядові санкції 1850 р. Після закриття кафедри філософії університет втратив одного з найкращих своїх професорів – О. Новицького, який був змушений обійняти посаду цензора. С. Гогоцький, подолавши всі перепони на шляху до університетської професорської посади і здобувши того ж таки 1850 р. ступінь доктора філософії, мав задовольнитися новоствореною кафедрою педагогіки. Натомість І. Скворцову довелося

¹ Романович-Славатинський О. Із спогадів про Київський університет і його викладачів у 1843–1854 роках // З іменем Св. Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. – Кн. 1. – С. 174.

десять років поспіль опікуватися не лише богословськими курсами, а й логікою і психологією, здійснюючи їх читання за програмою, затвердженою Св. Синодом, і систематично надсилаючи «на перевірку» синодального відомства конспекти своїх лекцій. Не справляючи особливе враження на університетське студентство як богослов¹, ще менше симпатій викликав І. Скворцов як викладач «божественних» логіки та психології²: «Університетська молодь, – згадував з гіркою іронією М. Володимирський-Буданов, – втратила керівництво серед тих блукань думки, які, за неунікності психічного закону, спостигають вік юнацтва; вона або сама шукала шляху в пітьмі, не завжди знаходячи щасливий вихід, або віддавалася керівництву псевдомислителів, що заманювали до себе пласкою ясністю своїх поглядів»³.

Загалом, 1850-ті рр. виявилися найпохмурішим періодом у житті Університету Св. Володимира. Зусилля тодішнього попечителя, генерал-губернатора Дмитра Бібікова, були спрямовані на запровадження у «нірситеті», як він його називав, системи тотального наклепництва і казарменної дисципліни: «...за незастібнутий гудзик іноді виключали з університету, казеннокоштных медиків віддавали у фельдшери, а словесників – у вчителі повітових училищ»⁴. Водночас у студентів цілеспрямовано виховували не ревне ставлення до науки, а звичку до гультьяйства⁵ – за пустощами і більярдом не залишалось часу на політику, а саме цього і прагнула університетська адміністрація тієї доби.

Ситуація починає змінюватися лише наприкінці 1850-х рр., з приходом на посаду попечителя Київського учбового округу відомого науковця і громадського діяча Миколи Пирогова, який спромігся за доволі короткий час прищепити університетові дух реформ,

¹ Див.: Романович-Славатинський О. Із спогадів про Київський університет і його викладачів у 1843–1854 роках. – С. 171.

² Вже сама методика викладання, обрана І. Скворцовим, сприяла успішному знищенню будь-яких паростків філософського інтересу серед залишків студентів: «Повторенням вивченого займався професор спочатку від п'ятнадцяти до шістнадцяти разів на рік; а потім з трьох годин лекцій став постійно використовувати одну на репетицію вивченого у двох попередніх. Після кожної лекції з незмінною акуратністю викладач видавав студентам записки з цієї лекції, обсяг яких майже ніколи не перевищував одного аркушу» (Шульгин В. История Университета Св. Владимира. – С. 109).

³ Владимирский-Буданов М. История императорского Университета Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – К., 1884. – С. 553.

⁴ Див.: Романович-Славатинський О. Із спогадів про Київський університет і його викладачів у 1843–1854 роках. – С. 174.

⁵ Див.: Там само. – С. 175.

повагу до науки і культури, демократичні настрої. За тих же часів починається «відлига» у ставленні до репресованих філософських наук і з боку уряду. Завдяки доволі ліберальному університетському Статуту, затвердженому 1863 р., перед «реанімованими» філософськими кафедрами відкрилися нові перспективи для розвитку.

Серед змін, внесених, за Статутом 1863 р., до навчальних планів Університету Св. Володимира, особливо відзначимо запровадження практичних занять з усіх дисциплін, що мали відбуватися за планами і програмами, складеними викладачами і схваленими факультетською радою. Ці заняття, залежно від обраної форми, могли полягати: «1) у наукових бесідах студентів під керівництвом викладачів; 2) в усному викладі студентами якоїсь частини науки, за одним або кількома класичними творами; 3) у письмових відповідях, написаних в аудиторії на запропоновані викладачем питання; 4) у розборі й тлумаченні джерел; 5) у творах на теми, запропоновані викладачами або обрані самими студентами; 6) у практичних розвідках і дослідженнях, здійснених під керівництвом професорів у лабораторіях, клініках тощо»¹. Відповідно до згаданого Статуту, в університеті запроваджувалися щорічні студентські конкурси на кращий науковий твір за запропонованими факультетами темами, переможці яких нагороджувалися золотими й срібними медалями або почесними відгуками. Твори, відзначені золотою нагородою, друкувалися коштом університету. Активна участь студентства у наукових студіях заохочувалася преміями або спеціальними стипендіями. Значно сприяли розвиткові київської університетської науки отримані на початку 1860-х рр. дозвіл на відкриття наукових товариств і право на власну цензуру та безподаткове виписування з-за кордону навчальних засобів, поновлення ввезення наукової літератури й періодики (підлягали розглядові цензури), заснування наукового журналу «Университетские известия» (виходив у Києві впродовж 1861–1919 рр.), власної типографії, книгарень та ін.

Хоч би яким упередженим було ставлення до філософії з боку уряду, нові започаткування відкривали незнані раніше можливості для розвитку університетської філософії. Викладання філософських курсів в університетах – і це, мабуть, найголовніше, – втрачало суто монологічний характер. Практичні заняття поставали повноправною частиною навчального процесу поряд із традиційними

¹ Правила для учащихя в Университете Св. Владимира // Университетские известия. – 1863. – № 11. – С. 10 (§ 37).

лекціями, і це налаштовувало студентство на необхідність самостійної роботи. Значним стимулом для філософської та історико-філософської творчості ставали і згадані конкурси студентських творів. Одна біда – виявилось, що для реалізації окреслених перспектив катастрофічно бракує як викладацьких, так і студентських кадрів. Адже від урядового терору 1850-х рр. постраждали не тільки викладачі філософії: постраждав загальний освітній і культурний рівень суспільства.

Для Університету Св. Володимира проблема кадрового забезпечення філософських курсів виявилася доволі гострою, адже Київська духовна академія, віддавши найкращих своїх вихованців 1850-х рр. (Памфіла Юркевича та Матвія Троїцького) іншим університетам, цього разу зарадити в її розв'язанні не могла. Власне кажучи, філософські курси в Університеті Св. Володимира 1860-х рр. не припинили свого існування фактично завдяки добрій волі й неймовірній працездатності Сильвестра Гогоцького, який узяв на себе викладання всіх філософських дисциплін в університеті (причому безоплатно), залишивши за собою обов'язки професора педагогіки.

Разом з тим, пенсійний вік С. Гогоцького, на плечі якого лягло викладання педагогіки, логіки, психології, історії давньої та нової філософії, змушував до пошуку нових викладачів. Але знайти філософа-фахівця за доби філософів-памфлетистів було справою нелегкою¹. Призначений після дворічного стажування за кор-

¹ Через одвічний брак кваліфікованих філософських кадрів професори тогочасних університетів і духовних академій працювали, як правило, мало не до останніх днів, або принаймні доти, доки дозволяло здоров'я. Так було і з С. Гогоцьким. Формально вийшовши у відставку наприкінці листопада 1867 р. (по завершенні тридцятирічного терміну служби), він фактично не припиняв викладацької діяльності, працюючи за наймом, адже замінити його за кафедрою було непростю справою. У січні 1869 р., за наказом міністра народної освіти, С. Гогоцького знову офіційно поновлюють у статусі університетського ординарного професора філософії. Не обійшлися без нього і через наступні п'ять, десять, п'ятнадцять років. Звертаючись наприкінці 1884 р. із клопотанням до міністра про чергове п'ятирічне подовження служби заслуженого ординарного професора Сильвестра Гогоцького, тодішній попечитель Київського учбового округу писав (як архівний документ, зачитуємо мовою оригіналу): «В настоящее время русских ученых, обладающих основательными познаниями в философии и строго научными методами исследования, почти нет, так что если бы г. Гогоцкий оставил занимаемую им кафедру, то весьма трудно было бы найти достойного ему преемника. Сверх того, историко-филологический факультет Университета св. Владимира состоит наполовину из доцентов, не имеющих высших ученых степеней, а потому оставление на дальнейший срок службы проф. Гогоцкого, знакомого с высшими задачами и преданиями Университета, крепкого опытом долголетней жизни и мысли, особенно дорого и важно для устройства и доброго правления сего факультета в будущем» (див.: Дело Управления Киевского Учебного Округа об оставлении заслуженного сверхштатного ординарного профессора Университета Св. Владимира Гогоцкого в настоящей должности еще на пять лет. 1883 г. // ЦДАІАК. – Ф. 707. – Оп. 49. – Од. зб. 82. – Арк. 23).

доном і захисту магістерської дисертації доцентом київської університетської кафедри філософії Микола Скворцов (вихованець Московського університету) затримався на посаді лише на три роки (1868–1871), причому мало не половину з них провів у закордонному науковому відрядженні. Справжня підмога С. Гогоцькому прийшла аж 1876 р. – в особі нового приват-доцента, випускника Московського університету Олексія Козлова.

Неординарна особистість О. Козлова, його філософська ерудиція і творча вдача швидко здобули симпатії київського студентства, а численні гострі статті й змістовні праці, кількість яких зростала з року в рік¹, уже на зламі 1870–1880-х рр. зробили його ім'я відомим і авторитетним у російських філософських колах². Жодна із серйозних філософських дискусій тієї доби не обходила-ся без участі цього науковця (після захисту в 1884 р. докторської дисертації – ординарного професора), видавця й автора першого на теренах імперії філософського часопису («Философский трехмесячник». – К., 1885–1887), непересічного мислителя, якого по праву вважають першим яскравим представником російського персоналізму.

В Університеті Св. Володимира Олексій Козлов читав курси логіки та історії філософії³ – читав із неодмінним успіхом, що вже саме по собі слід вважати неабиякою подією за доби позитивістського нехтування філософією, надзвичайно популярного у студентських колах. Оцінюючи тогочасну ситуацію як «занепад» філософії, О. Козлов вважав головною метою своєї діяльності і за кафедрою, і в кабінеті утвердження в суспільній свідомості значущості й необхідності філософії та філософської освіти. Один із найважливіших засобів для досягнення цієї мети він убачав у вивченні історії філософії, докладаючи чимало зусиль для пробудження інтересу до

¹ Див. його: *Философия бессознательного* Эд. Гартмана: В 2 т. – М., 1875; *Философские этюды*. Ч. 1. – СПб., 1876; *Философия как наука*. – К., 1877; *Философия действительности, изложение системы Дюринга*. – К., 1878; *Метод и направление философии Платона*. – К., 1880; *Генезис теории пространства и времени Канта*. – К., 1884; *Очерки из истории философии*. – К., 1887; *Религия* гр. Л. Н. Толстого: В 2 ч. – СПб., 1888 та ін.

² Микола Бердяев вважав його одним з найвизначніших університетських філософів Росії (див.: *Бердяев Н. А. Русская идея // О России и русской философской культуре*. – М.: Наука, 1990. – С. 186).

³ На початку й у середині 1880-х рр. на вивчення філософських дисциплін в Університеті Св. Володимира відводилося вісім годин на тиждень (по три години – історія філософії та психологія; дві години – логіка) (див.: *Обозрение преподавания в Университете Св. Владимира в первом полугодии 1884–1885 учебного года // Университетские известия*. – 1884. – № 12. – С. 380–381).

неї у студентській аудиторії. Саме О. Козлову зобов'язане київське студентство 1880-х років (та й не лише студентство, якщо згадати численні публічні виступи професора) ґрунтовним знайомством із найновітнішими течіями та тенденціями у західноєвропейській філософії.

У 1887 р. тяжка хвороба примусила Олексія Козлова залишити викладання. Роком раніше пішов з університету, майже втративши зір, і С. Гогоцький. Кафедру філософії посів Олексій Гіляров, з діяльністю якого пов'язані наступні три десятиліття у розвиткові університетської філософії в Києві.

Випускник і професорський стипендіат Московського університету, О. Гіляров прийшов до Університету Св. Володимира, вже маючи певний досвід викладацької роботи, у тому числі на посаді університетського приват-доцента, але саме в Києві розкрився, повною мірою, його талант як мислителя і педагога. Впродовж тридцятирічної діяльності, крокуючи щаблями академічної кар'єри (від приват-доцента – до заслуженого професора), О. Гілярову довелося прочитати чимало різноманітних курсів логіки, психології, педагогіки, викладати власні філософські погляди у спецкурсі «Світлої і радісної філософії», але головним предметом його університетської діяльності завжди була історія філософії. Важко підрахувати кількість прочитаних ним загальних і спеціальних курсів, проведених практичних занять, прорецензованих студентських творів, підготовлених професорських стипендіатів, але можна, зазирнувши в університетські звіти кінця 1880–1890-х рр., дізнатись, як поглиблюється й урізноманітнюється викладання історії філософії в Університеті Св. Володимира з приходом саме цього викладача.

Упродовж перших п'яти років, коли О. Гіляров залишався єдиним викладачем філософських дисциплін в університеті, їх читання відбувалося за традиційною схемою – історія філософії, логіка, психологія (кожен курс по три лекційні години на тиждень). Загальний курс історії філософії вивчався впродовж двох років (рік – історія давньогрецької філософії, рік – історія середньовічної і нової філософії). Лекції супроводжувалися практичними заняттями, які полягали, наприклад у 1891–1892 рр., у читанні й аналізі фрагментів давньогрецьких філософів, уривків з Платона, Аристотеля та пізніших грецьких філософів, вивченні «Критики чистого розуму» Канта (звернімо увагу, що останній практикум проводився

щотижнево впродовж року)¹. З приходом на кафедру 1892 р. молодого приват-доцента, випускника Новоросійського і професорського стипендіата Московського університетів Георгія Челпанова, який узяв на себе читання логіки та психології, Олексій Гіляров дістає змогу цілковито зосередитися на історико-філософському курсі, який викладає в обсязі шести годин на тиждень: від третини до двох третин цього часу припадає на практичні заняття. Наприклад, вивчення фрагментів досократиків чи «Бенкету» та «Держави» Платона тривало протягом року по дві години щотижня; «Метафізика» Аристотеля, філософія Канта, твори Шопенгауера і Гартмана опановувалися в обсязі однієї години на тиждень упродовж року. Такі поглиблені практичні заняття стосувалися звісно не всіх, а лише студентів-класичників, але відвідувати їх міг кожен охочий. Натомість слухання загальних історико-філософських курсів було обов'язковим для студентів усіх факультетів. Причому для більшості цей обов'язок був приємним: «У лекціях О. М. Гілярова з історії філософії, – згадував Валентин Асмус, – чарівне враження справляв бездоганно високий інтелектуальний смак, естетична довершеність думки і слова, позбавлена будь-якої метушливості та похвальби вишуканість»². А ось як передає неповторну атмосферу гіляровських лекцій Костянтин Паустовський: «Як тільки О. Гіляров починав говорити, ми, студенти, вже нічого не помічали довкола. Ми стежили за неясним бурмотінням професора, зачаровані дивом людської думки. Гіляров розкривав її перед нами неквапливо, майже сердячись. Великі епохи перегукувались одна з одною. Нас не полишало відчуття, що майже неможливо встежити, де закінчується філософія і починається поезія, а де поезія переходить у звичайне життя... Гіляров просто гримав на нас, він наказував не заривати наших здібностей у землю. Треба диявольськи працювати над собою, видобувати з себе все, що в тобі закладено. Так досвідчений диригент відкриває в оркестрі всі звуки і змушує найупертішого оркестранта довести до повного вираження кожен інструмент»³.

¹ Див.: Обозрение преподавания в Университете Св. Владимира в весеннем и осеннем полугодии 1891–1892 учебного года // Университетские известия. – 1891. – № 8. – С. 1.

² Асмус В. Ф. Философия в Киевском университете в 1914–1920 годах (Из воспоминаний студента) // Вопросы философии. – 1990. – № 8. – С. 96.

³ Паустовский К. Беспокойная юность // Паустовский К. Далекіе годы. Беспокойная юность. – К.: Дніпро, 1987. – С. 271.

Навчатись у О. Гілярова було справою нелегкою, але вельми корисною. Від своїх студентів він вимагав передусім бездоганного знання першоджерел і самостійності міркувань. Професор був непримиренним щодо відповідей з чужих слів і запозичених із підручників шаблонних суджень. Скептичний і стримано іронічний настрій його лекцій, майстерне викриття суперечностей, в яких народжується і розвивається філософська думка, виховували у слухачів тверезе критичне ставлення до всіх без винятку вчень. «Я думаю, – писав згодом Павло Блонський, – О. Гіляров відіграв велику роль у тому, що я не записався ні в чиї послідовники; він виховував хороший філософський смак, і це завадило мені записатись у послідовники десятирядної сучасної філософської дрібноти. Але він так само розвивав дужий критицизм щодо найзначніших філософів, отже я не міг бути ні юмістом, ні кантіанцем, ні гегельянцем. Коли в Москві я зустрівся з Л. М. Лопатіним, глибоко догматичним розумом, я часто думав: яке щастя, що у студентські роки я навчався у О. М. Гілярова, а не у Л. М. Лопатіна»¹.

Позитивні зрушення у викладанні філософії в Університеті Св. Володимира у 1890-х рр. пов'язані з діяльністю не лише Олексія Гілярова, а й Георгія Челпанова, чий п'ятнадцятирічний київський період творчості (1892–1907) виявився чи не найпліднішим у його житті. Твердження Василя Зеньковського про те, що «в Києві в увесь шир розгорнулася філософська обдарованість Челпанова»², є цілком справедливим, адже саме за роки сумлінної праці в Університеті Св. Володимира він захистив магістерську і докторську дисертації, написав найголовніші праці, створив підручники з філософії («Елементарний курс філософії», витримав десять видань), логіки («Підручник логіки», дванадцять видань, останнє 1947 року в українському перекладі), психології («Підручник психології», п'ятнадцять видань).

Знаний науковець і талановитий педагог, Г. Челпанов закарбувався у пам'яті своїх студентів передусім як «видатний викладач філософських дисциплін»³, «для того часу новий тип професора»⁴ – не просто досвідчений фахівець і блискучий лектор, а осо-

¹ Блонский П. П. Мои воспоминания. – М.: Педагогика, 1971. – С. 60–61.

² Зеньковский В. В., прот. История русской философии: В 2 т. – 2-е изд. – Париж: YMCA-Press, 1989. – Т. 2. – С. 235.

³ Його ж. Памяти проф. Г. И. Челпанова // Путь (Париж). – 1936. – № 50. – С. 53.

⁴ Бердяев Н. А. Самопознание (Опыт философской автобиографии). – М.: Книга, 1991. – С. 125.

бистість, що вирізнялася «широтою і різноманітністю інтересів», відкрита до спілкування і діалогу. Недарма колишній київський студент Микола Бердяєв, не надто щедрий на похвали щодо «професорської» філософії, з теплотою згадував Георгія Челпанова як першого філософа, якого він зустрів у житті, і його гостинну оселю з «журфіксами по суботах» – своєрідний «інтелектуальний центр», тяжіння якого відчували і Лев Шестов, і Сергій Булгаков ¹. «Попри те, що він був передусім професор, учитель і філософія його була дуже академічною за своїм типом, у ньому (Г. Челпанові. – М. Т.) не було затхлості, яка досить часто зустрічається у професорському середовищі» ², – ця бердяєвська характеристика видається більш ніж промовистою. Лекційні курси Г. Челпанова з логіки, психології, філософської пропедевтики збирали переповнені аудиторії – послухати їх приходили студенти не лише історико-філологічного, а й інших факультетів.

Утім, викладацька діяльність Г. Челпанова в Університеті Св. Володимира аж ніяк не обмежувалася лекціями. Левову частку її становила робота із студентами. Г. Челпанов, вочевидь, належав до того типу, який Ф. Ніцше влучно називав «пастухом» у філософії. Монолог не задовольняв його філософського пафосу – він потребував діалогічного спілкування, в якому реалізовувалися його педагогічний талант і невгамовне прагнення істини: «Працюючи з учнями і для них, Г[еоргій] І[ванович] завжди шукав відповіді на поставлені запитання – і для себе – звідси виходили ті осяяння, які спалахували зустрічним вогнем в його учнях» ³.

Тож не дивно, що вже в перші роки викладання Г. Челпанова в Університеті Св. Володимира навколо нього згуртувалися студенти, які цікавилися філософською проблематикою. Саме для них в осінньому семестрі 1894–1895 навчального року він розпочав «практичні заняття з філософії, що мали на меті систематичне вивчення цілих її розділів» ⁴. Шість занять, що відбулися того року, було присвячено критиці філософського матеріалізму. 1896–1897 навчального року практичні заняття у Г. Челпанова набувають

¹ *Його ж.* Памяти Георгия Ивановича Челпанова // Путь (Париж). – 1936. – № 50. – С. 56.

² Там само. – С. 57.

³ *Зеньковский В. В.* Памяти проф. Г. И. Челпанова. – С. 55.

⁴ *Челпанов Г. И.* Отчет о деятельности Психологической семинарии при Университете Св. Владимира за 1897–1902 гг. // Университетские известия (Киев). – 1903. – № 3. – С. 1.

більш камерного характеру – участь у них беруть уже тільки члени «психологічного гуртка», що обговорюють на своїх закритих засіданнях (кількість яких збільшується до шістнадцяти) актуальні проблеми психології та питання свободи волі¹. Мабуть, тоді ж і народжується ідея надати гурткові, так би мовити, «офіційного» статусу.

Відтак, восени 1897 р. професори Г. Челпанов і О. Гіляров виступають з ініціативою створення при університетській кафедрі філософії Психологічної семінарії, обґрунтовуючи її необхідність невинним зростанням практичного і теоретичного значення психології для педагогіки, юриспруденції, медицини, для вироблення правильного філософського світогляду². Ініціативу підтримав міністр народної освіти, і 29 грудня 1897 р. Університет Св. Володимира дістав дозвіл на відкриття семінарії, яку невдовзі було облаштовано в окремому помешканні. Для семінарії було придбано прилади, необхідні для занять з експериментальної психології, а її учасники зібрали власну бібліотеку.

Слід особливо відзначити, що університетська Психологічна семінарія не мала стосунку до навчального процесу – тут маємо справу з цілком неформальною ініціативою, яка знайшла розуміння і необхідну фінансову підтримку передусім з боку університетського керівництва. Всі інші питання, пов'язані з діяльністю семінарії, розв'язували її члени та керівник Г. Челпанов. Що ж до організації роботи Психологічної семінарії, то на деяких моментах варто зупинитись окремо.

Участь у роботі челпанівської семінарії, як уже зрозуміло, була справою вільного вибору і бажання студентів. Та не лише бажання: вступ до семінарії визначався певними правилами. Навесні оголошували теми, розглянути які передбачалось у новому навчальному році. Той, хто збирався стати членом семінарії (а ним міг бути студент будь-якого факультету), мусив ознайомитися з розділом філософії, вивчення якого передбачалося; написати невеличкий твір на одну із запропонованих тем; продемонструвати знання німецької мови, необхідне для опрацювання першоджерел. Отже, «потрапити у семінар до Г. І. Челпанова було нелегко, оскільки він приймав ви-

¹ Челпанов Г. И. Отчет о деятельности Психологической семинарии при Университете Св. Владимира за 1897–1902 гг. – С. 2.

² Див.: Дело об учреждении при кафедре философии Университета Св. Владимира Психологической семинарии // ЦДАК. – Ф. 707. – Оп. 148. – Спр. 55. – Арк. 2.

багливо... і це було своєрідною відзнакою. «Член Психологічної семінарії» звучало гордо і було ніби патентом на належність до розумової аристократії студентства»¹. Кількість студентів, прийнятих до семінарії, не мала, за задумом Г. Челпанова, перевищувати двадцяти п'яти, проте насправді число семінаристів в окремі роки сягало тридцяти чотирьох². Чимало засідань Психологічної семінарії були відкритими, до участі в них запрошували всіх охочих.

Архівні джерела і спогади «семінаристів» дають змогу із значною часткою вірогідності реконструювати «сценарій», за яким відбувались їхні зустрічі. Щотижня учасники Психологічної семінарії збирались увечері у своїй «оселі» й заслуховували доповідь на визначену й оголошену Г. Челпановим тему. Теми (з відповідним переліком літератури, яку належало опанувати) заздалегідь розподілялись між «семінарстами» з урахуванням їхніх інтересів і побажань. Наскільки ґрунтовно готувалися до виступів доповідачі, можна уявити з тих окремих рефератів і підготовчих матеріалів до них, що зберігаються сьогодні в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського³. Не менш ретельно готували свої виступи й обидва опоненти з числа «семінаристів». Після їх заслуховування починалося вільне обговорення, що «часто набувало форму жвавих, подекуди навіть запальних дебатів»⁴.

Що ж становило предмет цих ґрунтовних доповідей і жвавих дискусій? Сама назва – «Психологічна семінарія» – наводить на думку, що її члени переймалися виключно проблемами психології. Проте враження це оманливе. Прихильне ставлення до експериментальної психології не заважало Г. Челпанову глибоко відчувати й стверджувати внутрішній зв'язок філософії та психології і виділяти поряд із конкретними психологічними дослідженнями у фізіології, психіатрії, зоології тощо, поряд з окремими галузями психологічного знання – «психологію у власному сенсі», «психологію

¹ *Блонский П. П.* Мои воспоминания. – С. 62.

² Див., наприклад: *Психологическая семинария в 1901–1902 гг.* // ІР НБУВ. – Ф. 33. – № 3288. – Арк. 1.

³ Див., зокрема: *Маслов С. И.* Учение Канта о свободе воли. Реферат для «Психологического семинария» Г. И. Челпанова в Университете Св. Владимира. 1901–1903 // Там само. – Ф. 33. – № 3559; *Його ж.* О реальности пространства и времени по Канту (изложение «Трансцендентальной эстетики»). Реферат для «Психологического семинария» Г. И. Челпанова в Университете Св. Владимира. 1902 // Там само. – № 3562; *Його ж.* Конспекты самостоятельной работы по философии. 14 тетрадей // Там само. – № 3558.

⁴ *Холодный Н.* Воспоминания и мысли натуралиста // З іменем Св. Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. У 2 кн. – Кн. 2. – С. 322.

теоретичну, загальну або ж філософську», таку, що досліджує «основні закони духу», оперуючи філософськими поняттями¹. Хто б не займався дослідженням окремих галузей психічних явищ, «система психології, – на переконання Г. Челпанова, – повинна перебувати в руках психологів-філософів... психологія не повинна віддалятися від філософії; навпаки, вона повинна дістати тісніший зв'язок із нею. Інакше кажучи, психологія повинна залишатися філософською наукою, адже її зв'язок із філософією є природним і необхідним»².

Зважаючи на зазначене, стає зрозумілим, чому проблеми злободенної емпіричної психології посідали у предметному полі Психологічної семінарії, як свідчить тематика її засідань, дуже скромне місце. Її головною метою – метою Г. Челпанова, що прагнув виховати у своїх учнях «психологів-філософів», – було поглиблене і систематичне вивчення філософії. Звідси увиразнюється та фундаментальна роль, яка відводилась у заняттях «семінаристів» питанням етики і гносеології. Разом із проблемами психології вони утворювали трирічний цикл у такий спосіб, щоб кожен студент, працюючи в семінарії, зміг поглибити, шляхом самостійної роботи, свої знання з найважливіших філософських дисциплін.

Приміром, у 1898–1899 навчальному році засідання Психологічної семінарії було присвячено проблемам психології (зокрема, ретельно розглядалася психологія Вундта, питання предмета і методу психології та ін.). Протягом двох наступних навчальних років «семінаристи» студіювали найновіші вчення про душу, кантівську гносеологію (останній було присвячено дванадцять засідань), основні проблеми теорії пізнання, детально обговорювали питання про реальність світу. У 1901–1902 навчальному році тематика доповідей зосереджувалася навколо основних проблем етики, в тому числі в їх сучасних інтерпретаціях³. 1902–1903 навчальний рік та осінній семестр 1903–1904 рр. знову присвячувалися гносеологічній проблематиці – розглядалися основні напрями теорії пізнання і проблема причинності. Весною 1903–1904 навчального року предметом занять було питання про взаємодію між фізичними і психічними явищами, що розглядалося шляхом аналізу новітніх

¹ Челпанов Г. И. Об отношении психологии к философии // Челпанов Г. И. Психология. Философия. Образование. – М.: Моск. психолого-социальный ин-т; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 1999. – С. 331.

² Там само. – С. 332.

³ Див.: Челпанов Г. И. Отчет о деятельности Психологической семинарии при Университете Св. Владимира за 1897–1902 гг. – С. 3–10.

психологічних і філософських учень. Наступного року студіювали основні питання теорії пізнання. Восени 1906–1907 рр. обговорювали проблему обґрунтування етики¹.

Слід особливо відзначити, що, попри відсутність серед дисциплін, які вивчали у челпанівській семінарії, історії філософії, і проблематика, і самі обговорення мали тут виразний історико-філософський характер, що сприяло не лише зануренню в коло актуальних філософських і психологічних проблем, а й поглибленню історико-філософської освіти «семінаристів». Аби пересвідчитись у цьому, досить пильніше придивитися до тематики доповідей, виголошених, наприклад, під час вивчення кантівської гносеології – «Поняття апріорності у Канта», «Аналіз аргументів Канта про апріорність простору», «Трансцендентальне пояснення простору у Канта», «Вчення Канта про час», «Про дві перші антиномії Канта», «Про ставлення Канта до Юма» та ін.² А ось питання, що були запропоновані для обговорення проблеми причинності (осінній семестр 1904–1905 рр.): «Вчення про причинність у Декарта», «Вчення про причинність у Спінози», «Теорія пізнання Юма», «Вчення про причинність у Юма», «Вчення про причинність у Канта», «Як Кант розумів Юма?», «Про причинність у кантіанців»³. Такий само історико-філософський характер мало й обговорення питання про обґрунтування етики: «Обґрунтування етики у Гюйо», «Етична система Володимира Соловйова», «Обґрунтування етики трансцендентального ідеалізму», «Гартман і його моральна філософія», «Етична система Вундта», «Про етику Шопенгауера» та ін.⁴

Ефективність і наукова продуктивність діяльності Психологічної семінарії завдячують, без сумніву, активною й найбезпосереднішою участю в її роботі самого Г. Челпанова. Унікаючи ролі «весільного генерала», він, так само як і його вихованці, виступав із доповідями, сперечався з юними опонентами, підтримував дискусії. До цього слід додати постійну координацію й організацію

¹ Див.: *Його ж.* Отчет о деятельности Психологической семинарии при Университете Св. Владимира за 1902–1906 гг. // Труды Психологической семинарии при Университете Св. Владимира. – К., 1907. – Т. 1. – Вып. 4. – С. 1–11.

² Див.: *Його ж.* Отчет о деятельности Психологической семинарии при Университете Св. Владимира за 1897–1902 гг. – С. 4–6.

³ Див.: *Його ж.* Отчет о деятельности Психологической семинарии при Университете Св. Владимира за 1902–1906 гг. – С. 7.

⁴ Див.: Там само. – С. 11.

роботи семінарії, видання численних бібліографічних оглядів з тієї проблематики, що розглядалася на її засіданнях¹. Зважаючи на величезну завантаженість Г. Челпанова як викладача і дослідника (досить згадати його докторську дисертацію, захищену 1904 року, величезну кількість наукових публікацій, цілу низку підручників, підготовлених на зламі ХІХ–ХХ ст.), не можна не оцінити всю міру самовідданості, натхненності, працелюбності, з якою ця дивовижна людина віддавала себе вихованню молоді генерації, на ділі доводячи щирість свого переконання: «реальну філософську освіту може давати тільки університет»².

Мабуть, важко перебільшити роль челпановської Психологічної семінарії у поглибленні філософської та історико-філософської освіти київського університетського студентства, у піднесенні його філософської культури. Досить згадати лише те значення, яке мала участь у роботі семінарії у фаховому становленні Густава Шпета, Василя Зеньковського, Павла Блонського, Олександра Щербини та ін. Їхні перші кроки на науковому шляху здійснювалися саме у київській Психологічній семінарії, у спілкуванні з мудрим і доброзичливим Учителем, яким був для кожного з них Георгій Челпанов. Їхні перші наукові праці³ починалися саме з тих доповідей, які вони виголошували на засіданнях челпановської

¹ Див.: *Його ж*: Обзор новейшей литературы по психологии (1890–1896). – К., 1897; Обзор новейшей литературы по теории познания (1890–1898). – К., 1898; Обзор новейшей литературы по психологии (1894–1898). – К., 1898; Обзор новейшей литературы по вопросу о восприятии пространства (1895–1898). – К., 1898; Обзор новейшей литературы по психологии. Учение о душе. – К., 1899; Обзор литературы по природе геометрических аксиом // Университетские известия. – 1899. – № 7; Обзор новейшей литературы по теории познания (Учение об априорности числа, пространства, времени и причинности). – К., 1900; Обзор литературы о трансцендентальной эстетике Канта (1870–1900). – К., 1900; Обзор литературы по теории познания (Имманентная философия) // Университетские известия. – 1902. – № 7; Обзор новейшей литературы по психологии (1894–1898) // Там само. – 1902. – № 8 та ін.

² *Челпанов Г. И.* Отчет о деятельности Психологической семинарии при Университете Св. Владимира за 1902–1906 гг. – С. 6.

³ Див.: *Шпет Г. Г.* [Обзор кн.:] Кант И. Грезы духовидца, поясненные грезами метафизика / Пер. с нем. Б. П. Бурдеса под ред. А. А. Вольнского. СПб., 1904 // Вопросы философии и психологии. – 1904. – Кн. 4 (74); *Його ж*. [Обзор кн.:] Кант И. Критика чистого разума / Пер. Н. Н. Соколова. СПб., 1902 // Там само. – 1904. – Кн. 4 (74); *Його ж*. [Рец. на кн.:] Zu Kants Gedachtnis. В., 1904 // Там само. – 1904. – Кн. 4 (74); *Його ж*. Память в экспериментальной психологии // Педагогическая мысль. – 1905. – Вып. 2; *Його ж*. Проблема причинности у Юма и Канта: Ответил ли Кант на сомнения Юма? – К., 1907; *Зеньковский В. В.* Современное состояние психофизической проблемы. – К., 1905; *Його ж*. По поводу исследования Бинэ о памяти // Педагогическая мысль. – 1905. – Вып. 2; *Блонский П. П.* Учение Беркли о реальности // Университетские известия. – 1907. – №№ 8, 10, 11; *Щербина А. М.* Учение Канта о вещи в себе. – К., 1904 та ін.

семінарії¹. Бездоганна фахова якість цих праць – найвища оцінка продуктивності діяльності Психологічної семінарії та її керівника.

Ця продуктивність, до речі, не вимірюється тільки сузір'ям справжніх «психологів-філософів», вихованих Г. Челпановим в Університеті Св. Володимира. Чимало «семінаристів», більшість яких становили студенти-юристи, вторувало свій шлях у зовсім інших науках чи сферах практичної діяльності. Але можна з упевненістю стверджувати, що філософська культура філолога Сергія Маслова, ботаніка Миколи Холодного (обидва – славетні українські академіки) чи музикознавця Володимира Оголевця, закладена і вихована їхніми студіями у Психологічній семінарії, відіграла значну роль не лише у розвиткові академічної філософії та психології, а й у піднесенні, кажучи словами Памфіла Юркевича, «вищої, живої культури особистості». Цю її роль добре бачили і розуміли передусім колеги Георгія Челпанова, зокрема Євген Трубецькой – тоді професор юридичного факультету². Присутній 25 лютого 1903 р. на урочистому засіданні Психологічної семінарії з нагоди її п'ятирічного ювілею (протягом 1897–1903 рр. відбулося близько ста її засідань), він не втримався від слів захоплення духом творчості й глибокими знаннями гуртківців. «Моїм ідеалом, – сказав, зокрема, Є. Трубецькой, – завжди була не німотна аудиторія, а самодіяльна. Я хотів би бачити у студентах колег, молодших товаришів, які збуджують розумові запити професора, заражають його своїм молодим натхнен-

¹ Див.: Психологическая семинария в 1901–1902 гг. // ІР НБУВ. – Ф. 33. – № 3288. – Арк. 2; Записная книжка С. И. Маслова за 1904 г. // Там само. – Ф. 33. – № 3665. – Арк. 49; Челпанов Г. И. Отчет о деятельности Психологической семинарии при Университете Св. Владимира за 1902–1906 гг. – С. 8–11.

² З Університетом Св. Володимира Євгена Трубецького, видатного російського філософа і громадського діяча, пов'язує тринадцятирічний період викладацької і наукової діяльності (1892–1905). Є. Трубецькой (з 1897 року – професор) читав студентам юридичного факультету курси з історії філософії права (давнього та нового часу), а в 1903–1905 рр. – курс енциклопедії права (ця дисципліна, усталена в російських університетах, охоплювала теоретичні аспекти філософсько-правової проблематики). Як згадує один з університетських студентів тієї доби, слухати лекції Є. Трубецького приходили не лише майбутні юристи, а й студенти інших факультетів: «Він приваблював не тільки змістом своїх лекцій, а й своєю манерою читати, і своєю особистістю... Зваблювало їх і те, що молодий професор поводився з ними не як із новобранцями, яких слід вимуштрувати в університетській казармі, а як із молодшими товаришами. Він залюбки відповідав на запитання, досить люб'язно вів бесіду, не ухиляючись від дражливих тем... Ним було заведено читання рефератів з питань філософії та енциклопедії права; перед тисячною аудиторією точилися жваві суперечки між студентами-марксистами й прибічниками суб'єктивістської школи. Ці реферати створили кн. Трубецькому популярність надзвичайну» (Заславский Д. Предрассветное // З іменем Св. Володимира... – Кн. 2. – С. 359).

ням. І тут я бачу здійснення цього ідеалу. Але не тільки це тішить мене. Я помічаю надзвичайне піднесення філософської освіти серед нашого студентства... Під час дискусії виступало багато ораторів, що виявляли зрілу думку, філософську підготовку, різнобічну ерудицію. ... Виявилось, що це були члени філософської семінарії. А що було років сім тому? Тоді кожен заявляв себе або матеріалістом, або позитивістом. Яка різниця між тим часом і сьогоднішнім днем, коли ми чули серйозні й чудово написані реферати. Це великий переворот, і кому ж його вітати, як не мені, старому філософу, не виправному метафізику-ідеалісту? Хай же й надалі філософський гурток працює так само успішно багато років, хай же й надалі він підтримує незгасимий вогонь філософської думки»¹.

Успішна і плідна діяльність Психологічної семінарії тривала до 1907 р. Після від'їзду Г. Челпанова до Москви керівництво семінарією було передано В. Зеньковському, але відомостей про подальшу її діяльність ми не знаходимо. Найімовірніше вона невдовзі просто припинила існування, адже, будучи «челпановською» в усіх смислах, просто не могла залишатися собою без свого засновника і натхненника. Закінчили навчання й найзатятіші із «семінаристів». І в житті професора, і в житті його вихованців починалася нова доба.

Розпочиналася нова доба і в житті Університету Св. Володимира, що 1906 р. вдався до суттєвих змін у своїй освітній діяльності, запровадивши предметну систему навчання. Зважаючи на те, що цей крок виявився важливою віхою у вдосконаленні філософської освіти київського університетського студентства і мав одним із своїх наслідків запровадження філософської спеціальності, зупинимось на ньому докладніше.

Суть предметної системи полягала в тому, що студент мав обрати собі фах уже на першому році навчання, прослухати визначені факультетом курси (вісім семестрів), відпрацювати практичні заняття (не менше ніж чотири семестри), задовільно скласти курсові й підсумкові іспити, підготувати письмовий твір за своїм фахом. Порядок слухання курсів, так само як і термін складання іспитів з вивчених дисциплін, визначали самі студенти, мірою їхньої готовності – іспити приймали чотири рази на рік, на початку й наприкінці семестру.

¹ Челпанов Г. И. Отчет о деятельности Психологической семинарии при Университете Св. Владимира за 1902–1906 гг. – С. 3–4.

Історико-філологічний факультет з 1906 р. мав у своєму складі чотири відділення – класичне, слов'яно-руське, історичне та романо-германське. На кожному з відділень було введено спеціалізацію. Спеціальність «філософія» належала, разом із спеціальностями «класична філологія» та «порівняльне мовознавство», до класичного відділення.

Які ж дисципліни мусив опанувати майбутній фахівець-філософ?

Передусім *дисципліни, обов'язкові для студентів усіх спеціальностей*. До них належали семестрові курси латини, грецької, історії Греції, історії Риму (кожен з курсів – в обсязі чотири години на тиждень), російської історії (вісім годин на тиждень), історії російської літератури (десять годин на тиждень), історії давньої філософії (чотири години на тиждень), логіки, психології, церковнослов'янської мови, історії російської мови, вступу до порівняльного мовознавства (кожен з курсів – в обсязі три години на тиждень). Православні студенти мусили, крім того, прослухати семестровий курс богослов'я (чотири години на тиждень). Курс однієї з нових іноземних мов (французька, німецька, англійська, італійська) студент міг не слухати, але мав обов'язково скласти іспит.

Крокуючи сходами філософської освіти, студент повинен був також вивчити *предмети, обов'язкові для класичного відділення*, а саме: історію грецької літератури (шість годин на тиждень), історію римської літератури, грецьку граматику, латинську граматику, грецький і латинський синтаксис, історію давнього мистецтва (всі курси – в обсязі чотири години на тиждень), порівняльне мовознавство і санскрит або історію західноєвропейської літератури (десять годин на тиждень)¹.

Нарешті, майбутньому філософу належало як слід опанувати *предмети, обов'язкові для його фаху – філософії*. Такими предметами були вступ до філософії (три години на тиждень), історія середньовічної й нової філософії (чотири години на тиждень), педагогіка (чотири години на тиждень), естетика (одна година на тиждень), Платон (чотири години на тиждень), Аристотель (чотири години на тиждень)², практичні заняття (шіснадцять годин на тиждень упродовж не менш ніж чотирьох семестрів).

¹ Усі курси семестрові.

² Усі курси семестрові.

Опанувавши всі названі дисципліни, майбутній філософ мав скласти *курсіві іспити* з богослов'я, одної з новоевропейських мов, латини, грецької, історії Греції, історії Риму, російської історії, історії російської літератури, церковнослов'янської мови, історії російської мови, вступу до порівняльного мовознавства, історії давнього мистецтва, порівняльної граматики і санскриту або історії західноєвропейської літератури, грецької та римської літератур, вступу до філософії, естетики, а також написати курсовий твір.

Диплом філософа видавали за умови успішного подолання усіх попередніх щаблів навчання й задовільного складання спеціальній комісії *підсумкових* (т. зв. *остаточних*) *іспитів*. З-поміж філософських дисциплін предметами останніх були історія давньої філософії, історія середньовічної й нової філософії, педагогіка, філософія Платона, філософія Аристотеля. Незадовільна оцінка, отримана на одному з «остаточних» іспитів, скасовувала результати всіх інших «остаточних» іспитів і спонукала до нової спроби їхнього складання.

Як бачимо, фахівець-філософ, що його виховував університет, мав отримати ґрунтовну і всебічну гуманітарну освіту, опанувати не тільки спеціальні філософські дисципліни, а й цілий комплекс історичних і філологічних наук. Причому опанувати – не означало лише відвідати лекції чи практичні заняття. Аби краще уявити той рівень підготовки, що його вимагав тогочасний викладач від тогочасного студента, досить навести екзаменаційні вимоги професора О. Гілярова з історії давньої філософії (вони стосувались як філософів, так і класичних філологів): «Іспит ґрунтується на текстах Платона, Аристотеля. Вимагається докладне знання одного з діалогів Платона (Теетет, Федон, Федр, Софіст) й частини (не менше однієї книги) одного з трактатів Аристотеля (Органон, Метафізика, Етика, Про душу). Потрібно чітко знати хід думок, розподіл доказів, найважливіші філософські питання, витлумачувані у творі, найскладніші місця й їхнє роз'яснення. Екзаменований має бути знайомим із біографіями Платона та Аристотеля, із змістом їхніх творів, із присвяченими їм найвидатнішими працями вчених і кращими виданнями. Водночас екзаменований повинен виявити загальну обізнаність із найзначнішими філософськими вченнями у давній Греції»¹. Чи багато сучасних філософів-фахівців, не кажучи про студентів, упоралося б із таким іспитом?

¹ Див.: Програма для занять профессорских стипендиатов по кафедре философии // ІР НБУВ. – Ф. VIII. – № 2829. – 2 арк.

Ще серйозніші вимоги висувалися до тих, хто залишався на кафедрі філософії для підготовки до професорського звання (у сучасному розумінні – аспірантів), що закінчувалася складанням магістерського іспиту¹. Як свідчать архівні документи², програма, що її мав реалізувати професорський стипендіат Університету Св. Володимира, вимагала обізнаності, *мовою оригіналу*, з фрагментами досократиків, діалогами Платона («Протагор», «Горгій», «Федр», «Бенкет», «Федон», «Держава», «Філеб», «Софіст», «Тімей»), творами Аристотеля («Аналітика друга», «Метафізика», «Фізика», «Нікомахова етика», «Про душу»), поемою Лукреція «Про природу речей», творами Декарта, Бекона, Локка, Юма, Спінози, Ляйбніца, Канта, Фехнера, Спенсера, Вундта. Крім того, вимагалось знання середньовічної філософії (гностицизм, патристика, схоластика). Поряд з історико-філософською частиною, програма містила питання з метафізики, етики, психології та логіки, супроводжуючись змістовним переліком грецькомовних і латиномовних першоджерел, а також німецької, англійської, французької монографічної літератури з означених питань. У примітках до програми особливо відзначалося, що йдеться про останні, на час складання магістерського іспиту, видання вказаних праць³.

Варто зазначити, що і кафедра філософії, і університет не тільки висували високі вимоги щодо професіоналізму своїх професорських стипендіатів – майбутніх викладачів і науковців, а й суттєво сприяли їхньому фаховому зростанню, надаючи можливість працювати в кращих європейських бібліотеках та стажуватись у провідних наукових інституціях. Останнє було нормою і для тих, хто вже стояв за професорською кафедрою Університету Св. Володимира⁴.

¹ Ступінь магістра філософії присуджували на підставі успішно складеного магістерського іспиту і публічно захищеної магістерської дисертації.

² Див.: Програма для занять профессорских стипендиатов по кафедре философии // ІР НБУВ. – Ф. VIII. – № 2829. – 2 арк.

³ Див.: Програма для занять профессорских стипендиатов по кафедре философии. – Арк. 2.

⁴ О. Гіляров, наприклад, проводив канікулярний час у бібліотеках Берліна, Мюнхена, Парижа і Лондона. Працюючи у Київському університеті, кілька разів виїздив у закордонні відрядження Г. Челпанов – слухати лекції Дюбуа-Реймона, Герінга і Кьоніга, Штумпфа і Вундта, знаймитися з роботою Інституту фізіологічної оптики в Берліні. Здобутий досвід виявився вельми корисним у практиці як Челпанова-науковця, так і організатора психологічної науки. Час професорського стипендіатства провів у закордонному відрядженні Г. Якубаніс, відвідавши чимало європейських університетів і бібліотек. У Німеччині працював над завершенням магістерської дисертації В. Зеньковський.

Високий рівень викладання філософських дисциплін, вимогливість до студентів, наполеглива й систематична робота щодо активізації їхньої самодіяльності, пробудження у студентській аудиторії творчого наукового інтересу, дбайливе зрощування професіоналізму майбутніх філософів-фахівців, – а саме цим завдячує Університет Св. Володимира О. Гілярову та Г. Челпанову, – принесли на початку ХХ ст. щедрий врожай. З Університету Св. Володимира виходить ціла низка талановитих філософів та істориків філософії. Густав Шпет, Василь Зеньковський, Дмитро Чижевський, Павло Блонський, Генріх Якубаніс, Валентин Асмус, Олександр Щербина – цими іменами своїх вихованців історико-філологічний факультет міг пишатися по праву¹. Його випускників-філософів вперше починають запрошувати на викладацькі посади інші університети (Г. Шпет, П. Блонський та О. Щербина отримують приват-доцентуру в Московському університеті). Поповнюється вчорашніми студентами і професорська корпорація Університету Св. Володимира.

Зокрема, у 1910-х рр. викладанням історико-філософських курсів в Університеті Св. Володимира опікується не лише Олексій Гіляров, а і його вихованець Генріх Якубаніс, непересічний знавець давньогрецької філософії. Ось як згадує Валентин Асмус (тодішній студент, а згодом – відомий історик філософії) Якубанісові курси за Платоновим «Бенкетом» та Аристотелевою «Метафізикою»: «Обидва ці твори Якубаніс читав в аудиторії у грецькому оригіналі, відразу ж перекладав російською і розвивав історико-філософський коментар. Те саме ми зобов'язані були робити на іспиті: перекласти з певного твору уривок, зазначений викладачем, і прокоментувати його з історико-філософської точки зору»².

З Університету Св. Володимира починав свою викладацьку кар'єру й інший випускник історико-філологічного факультету – Василь Зеньковський, видатний російський філософ та історик філософії. У 1912–1919 рр. він читав тут загальні та спеціальні курси з логіки та психології, знайомлячи студентів з новими напрямками і течіями у сучасній західній філософії³ – зокрема, з феноменологією

¹ Не можна не згадати й двох випускників юридичного факультету кінця ХІХ ст. – Льва Шестова і Миколу Бердяєва, філософів із світовими іменами.

² Асмус В. Ф. *Философия в Киевском университете в 1914–1920 годах* (Из воспоминаний студента). – С. 91–92.

³ Спеціальний курс сучасної філософії київські університетські студенти передреволюційної доби слухали у викладі ще одного вихованця історико-філологічного факультету – приват-доцента Олександра Селіхановича.

Е. Гусерля. Напередодні революції (1916–1917 навчальний рік), вперше у практиці Університету Св. Володимира, В. Зеньковський запровадив щотижневі практичні заняття з історії російської філософії¹.

Вагомий внесок у розвиток університетської філософської освіти в Києві передреволюційної доби належить і вихованцям інших навчальних закладів – Павлу Тихомирову (випускник і колишній професор Московської духовної академії) та Євгену Спекторському (випускник і викладач Варшавського університету). Талановитий філософ і історик філософії, відомий кантознавець, автор численних наукових праць, П. Тихомиров опікувався лекціями і практичними заняттями з теорії пізнання. Є. Спекторському, видатному російському філософу і правознавцю, професору кафедри енциклопедії права у 1913–1919 рр., судилося увійти в історію Університету Св. Володимира як останньому його ректору і декану юридичного факультету. До Києва Є. Спекторський приїхав вже зрілим науковцем і викладачем, автором фундаментальних праць із соціальної філософії². Київський період виявився особливо плідним у розвитку його студій з філософії права та правознавства, найбезпосереднішим чином пов'язаних із викладацькою діяльністю в Університеті Св. Володимира.

Підсумовуючи здійснений тут стислий екскурс до історії вітчизняної філософської освіти ХІХ – початку ХХ ст., звернемо увагу на кілька парадоксальних, здавалося б, обставин.

Зважаючи на величезну кількість блискучих фахових праць з філософської пропедевтики, історії філософії, логіки, етики, психології та ін., що з'явилися протягом зазначеної доби на теренах Російської імперії, важко уявити, що всі вони створені за відсутності спеціальних філософських факультетів, з якими сучасна свідомість зазвичай асоціює розвиток філософської освіти та науки. Припинивши своє існування від середини ХІХ ст., філософські факультети в російських університетах, які, як зазначено вище, ніколи і не мали фахового спрямування, більше не відновлювалися. Спеціальність «філософія» увійшла до університетської системи освіти тільки у

¹ Див.: Обзорение преподавания в Университете Св. Владимира на 1916–1917 учебный год по историко-филологическому факультету. – К., 1916. – С. 5.

² Див. його: Очерки по философии общественных наук. Общественные науки и теоретическая философия. – Варшава, 1907; Понятие общества в античном мире. Этюды по семантике обществоведения. – Варшава, 1911; Проблема социальной физики в XVII в. – Варшава, 1910. – Т. 1. – (К., 1916. – Т. 2) та ін.

передреволюційне десятиліття. При цьому, однак, можна з певністю констатувати як наявність висококваліфікованих філософів-фахівців, так і доволі високий рівень філософської освіченості в осіб з університетським дипломом.

Інша парадоксальна річ полягає в тому, що весь «масив» створеної випускниками тогочасних університетів філософської літератури – монографій, підручників, статей, перекладів – є надбанням доволі незначної кількості осіб. Зберігаючи статус «підозрілої» в очах керманців просвіти в усі часи існування, університетська філософія імперської Росії залишила у своїх анналах зовсім небагато імен – приміром, перелік викладачів філософських дисциплін в Університеті Св. Володимира вичерпується трохи більше ніж десятком осіб (і це за майже дев'яностолітню його історію!). За сучасними мірками – штат, у кращому разі, однієї кафедри. А скільки таких кафедр, де одночасно працюють десятки викладачів, уміщують сьогодні наші філософські факультети?

Чим же пояснити потужний доробок і доволі динамічний розвиток університетської філософії на теренах Російської імперії за відсутності спеціальної опіки філософським фахом (більше того, за умов подекуди прямого перешкоджання держави нормальному функціонуванню філософських кафедр в університетах) і надзвичайно обмеженого процесу відтворення філософів-фахівців, про яких Міністерство народної просвіти згадувало лише тоді, коли якась з відповідних університетських кафедр виявлялася вакантною?

Очевидно, відповідь на це запитання слід шукати передусім у «людському факторі», що виразно засвідчує коротка, але доволі яскрава історія філософської освіти і науки в Університеті Св. Володимира. Попри всю різноманітність філософських поглядів і дослідницьких пріоритетів, згаданих вище викладачів філософії об'єднує кілька спільних рис: висока фахова кваліфікація, здобута власною повсякденною працею і постійною опікою про підвищення її рівня, органічне поєднання навчальної діяльності з науковими студіями, глибока переконаність у значущості філософської культури й освіти, готовність і прагнення втілювати це своє переконання і в університетській аудиторії, і за її межами. Непересічним особистостям і талановитим дослідникам було що сказати і в численних книгах, і на сторінках часописів, і в лекціях, і у фахових дискусіях. Їм було чого навчити, і вони робили це самовіддано й натхненно. Відкритість до кожного, хто виявляв інтерес і здібність до філосо-

фування, робила їх в очах студентів не просто лекторами-екзаменаторами, а Вчителями. Їхня діяльність ніколи не мала одностороннього вузькофахового спрямування: до її орбіти потрапляли освіта, наука, культура, суспільні і політичні процеси тощо. Згадаймо, наприклад, ту роль, яку відіграли київські університетські професори філософії у створенні й поширенні недільних шкіл, у відкритті Вищих жіночих курсів (їх першим директором став С. Гогоцький), в організації та діяльності Фребелівського товариства й Фребелівського педагогічного інституту (ними впродовж багатьох років керував В. Зеньковський). Згадаймо ту небайдужість до всього, що відбувалося в місті та краї, яка змушувала їх виступати на шпальтах місцевих газет і журналів, влаштовувати публічні лекції та диспути, що були в дореволюційному Києві звичним явищем. Згадаймо неодмінну участь філософів Університету Св. Володимира в діяльності численних наукових товариств – не лише фахового, Науково-філософського, створеного 1914 р. (його очолював Є. Спекторський), а й Історичного (Товариство Нестора-літописця), Історико-літературного, Юридичного, Педагогічного. Згадаймо численні підручники, монографії, переклади, статті, що, знаходячи своїх читачів, без сумніву сприяли справі просвіти й загального культурного піднесення. Зрештою, видання перших у Російській імперії філософської енциклопедії, словника, філософського часопису, про які йшлося вище, так само мали не лише фахове, а й загальнокультурне значення.

Разом з тим, певні передумови якісної філософської освіти були закладені й у самій моделі навчання, що реалізовувалася у практиці російських університетів ХІХ – початку ХХ ст. Маючи загальноосвітній статус, філософські дисципліни (у тому числі історія філософії) були обов'язковими для вивчення студентами усіх факультетів, причому викладались у значному обсязі: як наслідок, людина з університетською освітою отримувала доволі солідний багаж філософських знань. Поступове позбавлення викладання філософії монологічного характеру та урізноманітнення його форм (практичні заняття, гуртки тощо), виразне з другої половини ХІХ ст., сприяло піднесенню рівня філософської освіти, що його забезпечували університети.

Не можна не відзначити і ті фактори, що сприяли фаховій філософській підготовці навіть за умов відсутності самого філософського фаху в навчальній діяльності університетів. Історико-філологічні

факультети, за якими було закріплено кафедри філософії, забезпечували своїм вихованцям ґрунтовну й усебічну гуманітарну освіту й, що особливо важливо, знання давніх і нових мов, що створювало передумови вивчення філософії за першоджерелами – як класичними, так і новітніми. На відміну від сучасного філософа-фахівця, будь-який студент-класичник не тільки мав змогу, а й прямо зобов'язувався, як зазначено вище, опановувати оригінальні тексти, скажімо, Платона чи Канта, а не їх переклади. Його спеціально навчали читати, розуміти й інтерпретувати ці твори, тобто прищеплювали ті герменевтичні навички, без оволодіння якими повноцінна філософська освіта просто не можлива. Причому мовна підготовка студентів, у тому числі з давньогрецької і латинської мов, розпочиналася ще в гімназіях: університетська освіта передбачала її піднесення до рівня досконалості. Завдяки такій системі ті вихованці університетів, що у подальшому пов'язували свій життєвий шлях із викладацькою і науковою діяльністю на ниві філософії, були позбавлені мовних бар'єрів як в опануванні фахової літератури, так і у прилученні до світової філософської спільноти.

Останньому особливо сприяла можливість систематичних наукових відряджень, у тому числі – тривалих, до провідних європейських інституцій (навчання, стажування, робота у наукових бібліотеках тощо), що фінансувалися, наголосимо, державою і університетами: тогочасні викладачі і професорські стипендіати не витрачали сил і часу на пошуки коштів, коли йшлося про професійну діяльність і фахове зростання.

Традиція філософської освіти, ґрунтованої на всебічній гуманітарній, передусім – мовній, підготовці, що склалася за коротку історію університетів Російської імперії, трансформації початку ХХ ст., пов'язані із введенням і розвитком спеціалізації з філософії, увінчалися створенням не лише фахової університетської філософії, а й першими багатообіцяльними паростками оригінальної філософської творчості, відчутним піднесенням рівня філософської культури й освіти в суспільстві. На жаль, вже в перші роки радянської влади ці паростки було не просто знищено, а вирвано разом із коренем: «нове і щасливе» життя їх не потребувало, як і не потребувало воно тих, хто їх зрощував. Що ж проросте на вітчизняній ниві сучасної університетської філософії – час покаже.